

Honderden dunne

draadjes

H.J.A. Hoflandlezing 2017

14

mei

Arna Mačkić

H.J.A. Hoflandlezing 2017

uitgesproken in het Bibliotheektheater

Rotterdam op zaterdag 13 mei 2017

Honderden dunne
draadjes

Arna Mačkić

Voorwoord

14 mei 2017

Op 14 mei 2017 herdacht Rotterdam het bombardement van 1940, toen in luttele minuten de binnenstad in de as werd gelegd door vliegtuigen van het Duitse leger. Sinds 2007 wordt dit moment herdacht, niet uit gevoelens van nostalgie of uit een omzien in wrok, maar met het oog op de toekomst. De herdenking van het bombardement is voor de onderlinge verbondenheid van de burgers nu en in de toekomst van belang. Daarom organiseert de initiatiefgroep 14 mei jaarlijks een scala aan gedenkmomenten om terug te blikken en vooruit te kijken.

H.J.A. Hofandlezing

Tot het jubileumjaar 2015 werd ter gelegenheid van deze dag elk jaar een essay uitgegeven, geschreven door een bekende schrijver of journalist. Met ingang van 2017 is het essay vervangen door een jaarlijkse H.J.A. Hofandlezing, die wordt uitgesproken op of direct voor 14 mei. De in 1927 in Rotterdam geboren en zomer 2016 overleden schrijver en journalist Henk Hofland schreef in 2007 in opdracht van de Initiatiefgroep het eerste essay '14 mei'.

Arna Mačkić

De eerste H.J.A. Hofandlezing werd uitgesproken door de architecte Arna Mačkić, afkomstig uit Bosnië, en had als titel 'Honderden dunne draadjes'. Mačkić is specialist in wederopbouwarchitectuur en 'kritisch op replica's die het verleden verdoezelen'. Haar opdracht: 'Hoe komen we in verwoeste steden tot opbouw waarin delen van de geschiedenis niet worden ontkend?'

Na de lezing vond een gesprek plaats tussen Arna Mačkić en Malique Mohamud onder leiding van Thijs Barendse.

De lezing is in kleine oplage in gedrukte vorm uitgegeven en wordt gepubliceerd op www.brandgrens.nl.

Initiatiefgroep 14 mei

Johan van der Hoeven, Bert Kuipers, Paul van de Laar,
Liesbeth Levy, Theo Kemperman, Bas Kwakman,
Frank Migchielsen en Jantje Steenhuis.

Inleiding

Samen met een aantal andere Rotterdammers bedenk ik ieder jaar hoe we het bombardement op onze stad in 1940 het beste kunnen herdenken. Inmiddels beseffen we dat dit herdenken niet louter bestaat uit een zo nauwkeurig mogelijke herinnering, maar ook uit verbinding. Verbinding met andere steden en andere stadsbewoners die eenzelfde lot hebben ondergaan of momenteel ondergaan. Een openlijke en stoïcijns structureel beleden uiting van verbondenheid lijkt het enige denkbare middel om de overtuiging te voelen dat dit nooit, maar dan ook nooit meer mag gebeuren. Ondanks het feit dat het nog steeds, keer op keer, gebeurt.

In *Honderden dunne draadjes* komt die voeding van Arna Mačkić. Een jonge architecte uit Bosnië-Herzegovina die op indrukwekkende wijze het bombardement op haar stad Mostar, het bombardement op Rotterdam en alle symbolen van herinnering en wederopbouw koppelt aan haar persoonlijke ervaringen als vluchteling.

Hoe raakt een daad van terreur in een stad verankerd? Hoe bouwen bewoners aan een stad met een litteken? Leidt de Rotterdammethode van vooruitzien of de Mostarmethode van terugkijken naar de gewenste verbondenheid?

Leest, herleest u deze lezing van Arna Mačkić. Loop dan, terwijl u nog nakauwt op haar zinnen, uw huis uit, de straat op, de wijk in, loop de brug over, naar het Zuiden, naar het Noorden en proef de mogelijke verbindingen. Een stad met een litteken is alle steden met een litteken.

Bas Kwakman

Directeur Poetry International

Arna Măckić

Honderden dunne draadjes

H.J.A. Hoflandlezing 2017

Steden blijven vaak eeuwenlang bestaan. Talen en naties leven vaak korter. Generaties trekken erdoorheen, vreemde volken, nieuwe machthebbers, een veelvoud aan talen, de stad overleeft ze allemaal.

Waarom doet het meer pijn om te kijken naar het beeld van een verwoeste brug dan naar het beeld van vermoorde mensen? vroeg schrijfster Slavenka Drakulić zich af: Misschien omdat we onze eigen sterfelijkheid zien in de ineenstorting van een brug. We verwachten dat mensen sterven en we houden er rekening mee dat we zelf zullen sterven. De vernietiging van een monument voor de beschaving is iets anders. De brug in al zijn schoonheid en gratie is gebouwd om ons te overleven; het is een poging om de eeuwigheid te grijpen. Het overstijgt ons individuele lot. Een dode vrouw is een van ons – maar de brug is voor altijd van ons allemaal.

Vaak gaan we ervan uit dat de stad waarin we wonen er altijd zijn. We gaan ervan uit dat het kantoor waarin we werken, het schoolgebouw waarin we les krijgen, de supermarkt waar we boodschappen doen en de plek waar we wonen niet zal verdwijnen. We houden er wel rekening mee dat wij, als stadsbewoners, zullen verhuizen of dat bepaalde gebouwen worden vervangen door nieuwe gebouwen. Maar we kunnen ons niet voorstellen dat onze meest dierbare gebouwen en plekken verdwijnen. De stad lijkt onsterfelijk. Maar wat als je er als persoon achterkomt dat de stad, jouw stad, niet onsterfelijk is. Hoeveel invloed heeft de destructie van een stad op mensen?

Verbroken verbindingen

In mijn zoektocht naar een antwoord op deze vraag besef ik dat Rotterdam met honderden dunne draadjes verbonden is met steden zoals Beirut, Palmyra, Aleppo, Mogadishu, Mostar en Mosul. Deze honderden draadjes leiden naar steden die ook verwoest zijn en naar bewoners die de ervaring van verlies en opnieuw beginnen delen. De kracht van een verwoeste stad is groots. Ze bevindt zich in een unieke staat: ééntje van een nieuw begin, het op scherp zetten van wat er toe doet en het opnieuw uitvinden, maar wel met het pijnlijke verleden vers in het geheugen. Een nieuw begin is namelijk anders en veel zorgvuldiger wanneer je weet wat er op het spel staat, en wanneer je weet dat opgebouwde herinneringen, toekomstige dromen en ambities zo weer weggevaagd kunnen worden. De zorgvuldigheid zit in het voorkomen van een mentale staat van de stad waarin dit opnieuw kan gebeuren. En juist deze unieke blik in deze unieke staat is wat Rotterdam met andere verwoeste steden en zijn bewoners met elkaar verbindt.

Op dit moment lijkt het erop dat we deze verbinding en solidariteit vanuit Nederland verbroken hebben. De stedelijke zelfgenoegzaamheid, zelfverzekerdheid en comfort zijn erin geslopen. We lijken te vergeten dat deze vraag zevenenzeventig jaar geleden relevant was voor Rotterdam. En we lijken niet te beseffen dat deze vraag nog steeds tot op de dag van vandaag relevant is voor Rotterdammers. Alleen al omdat de fysieke opbouw van deze stad nog steeds een ongelooflijk groot effect heeft op het heden. En daarbij: de afgelopen jaren, en de jaren die komen gaan, zijn en zullen Rotterdammers vergezeld worden door nieuwkomers waarvan de thuisplaats elders vernietigd is en het besef van sterfelijkheid ontstaan is. Deze nieuwe bewoners brengen de ervaring van het ver-

lies van hun stad met zich mee, en de ervaring van het opnieuw beginnen in het ooit verwoeste Rotterdam gaat van start. Dit maakt dat Rotterdammers door hun ervaring van het wonen in een verwoeste en opnieuw opgebouwde stad niet alleen met honderden dunne draadjes verbonden zijn met verwoeste steden elders ver weg, maar ook met hun mede stadsbewoners die dezelfde ervaring en de verhalen van verlies recent, maar elders, hebben meegemaakt.

Ook ik deel de ervaring van verlies en een nieuw begin, en hierdoor voel ik verbondenheid met Rotterdam. Samen met mijn ouders, mijn zus en mijn tweelingbroer vluchtte ik in 1993 voor de oorlog in Bosnië-Herzegovina en samen begonnen we opnieuw in Nederland. Sinds onze eerste reis terug naar het land heb ik me beziggehouden met verwoeste steden. Ik heb ze niet alleen bezocht, bestudeerd en geanalyseerd, maar ze zijn ook deel uit gaan maken van mijn identiteit. Ik voel me thuis in deze steden. Dezelfde verbondenheid die ik voel met Mostar, voelde ik toen ik twee jaar geleden de stad Beirut bezocht. Plotseling bevond ik me in een stad die me zo deed denken aan Mostar. Ik voel me geen vreemde in verwoeste steden, ook al zijn het steden mijlen ver weg. Ik voel me er thuis doordat ik met de bewoners van deze steden iets heel pijnlijks en gevoeligs deel: een gedeeld verleden met soortgelijke verhalen van verlies en een nieuw begin.

Het afwezige is altijd aanwezig

Opnieuw beginnen is een complex proces. En opnieuw beginnen is moeilijk als je herinneringen niet achter je kan laten en niet kan negeren. Maar, je kan het wel proberen. Bij mij zijn de herinneringen naar thuis lange tijd onbesproken geweest. Het oude thuis was ingenomen

door vreemden die alles gebruikten wat mijn oude thuis markeerde. In plaats van het verlangen naar dit oude thuis lag bij ons gezin de prioriteit bij het opbouwen van een nieuw thuis, of eigenlijk een nieuwe plek want ik heb geleerd dat deze nieuwe plek nooit een nieuw thuis kon worden. Na een periode van zes jaar waarin het bouwen aan een nieuwe plek, zorgen voor stabiliteit, aanpassing aan de nieuwe omgeving, alleen maar vooruit kijken, het oude negeren en proberen te vergeten, proberen onzichtbaar te zijn, niemand tot last te zijn en om vooral niet anders te zijn, bezochten we in 1999 voor het eerst weer het oude thuis. Die eerste reis terug heeft veel indruk op me gemaakt. Dat jaar, en vele jaren daarna bezochten we steden als Mostar en Sarajevo waar ik de verwoeste stad en zijn gebouwen bestudeerde. Het was, en is nog steeds, uniek om een stad zoals Mostar in deze staat mee te maken. Het was een van de eerste momenten van reflectie, waarin ik me moest verhouden tot datgene wat er niet meer was en wat ik niet meer had. De herinneringen van het verlies werden door het oog verbonden aan de fysieke plek. Het cultureel erfgoed dat verwoest was, of juist getransformeerd was in plekken met een politieke en nationalistische boodschap, moesten schijnbaar iets zeggen over mijn identiteit. Voor het eerst konden mijn ouders mij plekken laten zien die iets vertelden over hun oude leven, de vooroorlogse tijd. Ik leerde hen door middel van die plekken beter kennen. Iets wat in Nederland niet op dezelfde manier kon. Hierdoor beseftte ik dat dit cultureel erfgoed, deze straten, gebouwen en pleinen, niet bestonden uit koud steen en beton, maar uit honderden en duizenden herinneringen en verhalen die maakten dat mensen zich met deze plekken identificeerden. Deze plekken hebben betekenis; een verhaal. En door de verbondenheid met mijn ouders en het geboren zijn in het oude Joegoslavië maakte dat dit ook

deel uit begon te maken van mijn eigen identiteit. Maar inmiddels was deze niet alleen Joegoslavisch of 'Bosnisch'. Ook was mijn identiteit alles behalve verwoest, want inmiddels was het óók Nederlands en een beetje Surinaams, Turks, Irakees, Antilliaans en alle andere culturen en identiteiten waarmee ik in aanraking kwam in de grote flat waarin we konden wonen in Zoetermeer na het krijgen van onze verblijfsvergunning. Misschien is het feit dat ik in zekere mate een buitenstaander ben een reden dat ik een term zoals identiteit bevroeg. Nog altijd is mijn identiteit veranderlijk, zoals die van iedereen. Dit laat zien dat identiteit niet iets is dat vaststaat. Identiteit is het *verhouden tot*. Het woord *identificatie* omschrijft dit beter. Want identificatie is een proces dat nooit af is en dingen nooit vastzet. Het is een open proces.

Identiteitsloosheid

Maar om je op zo een open manier te kunnen identificeren zijn er gelaagde, diverse en historische aanknopingspunten nodig. Het feit dat de grote flat in Zoetermeer deze aanknopingspunten niet had, veroorzaakte iets interessants. Ik beschouwde het als een flat met een 'identiteitsloze' sfeer en architectuur, maar wel met een veelvoud aan identiteiten en culturen van elders die er woonden en waartoe ik me kon verhouden en waar ik van leerde, leende en kopieerde om zo mijn eigen identiteit samen te stellen. Diverse en gelaagde aanknopingspunten had ik op deze manier zeker, maar compleet was het niet doordat de Nederlandse laag miste. Behalve de tradities en de taal die ik meekreeg van docenten op school en de beelden die ik op tv zag had ik geen idee wat het betekende om Nederlands te zijn. Mijn burens en klasgenoten wisten het ook niet. Daarnaast waren er ook geen historische aanknopingspunten om ons toe te verhouden. Een flat in een wijk gebouwd volgens modernistische uitgangspunten

maakte dat er ook geen symboliek gebruikt is die verwees naar geschiedenis of cultuur. Dat is iets totaal anders dan het wonen binnenin bijvoorbeeld de grachtengordel van Amsterdam waarin het mogelijk is je te verhouden tot iets wat er al lange tijd staat en betekenis heeft. Deze 'identiteitsloosheid' gaf de bewoners van de flat de mogelijkheid de eigen meegebrachte en inmiddels dus ook vermengde identiteit uitvergroot te uitten. De wijk waarin ik woonde was dus geen dwarsdoorsnede van de Nederlandse samenleving, het was gemengd binnenin een gesegregeerde wijk.

Zoals bij veel burens werden mijn eigen aanknopingspunten niet alleen door de wijk en de beelden op televisie gevormd maar ook door het oude thuis. Ik besepte al snel dat er geen waarheid was en geen vastgezette identiteit, ook niet in de onbesproken herinneringen. De waarheid lag juist in de gelaagdheid en complexiteit van het verhouden tot anderen en de wereld om me heen. En nu ik terugkijk naar deze periode denk ik dat het maar goed is dat mijn herinneringen onbesproken zijn gebleven, ze als waarheid benoemen zou me te veel vormen, te veel vastzetten en me afsluiten van de rijkdom van de gelaagdheid om me heen. Liever bouw ik aan de wereld van morgen en refereer ik daarbij aan het idee van herinnering. Thuis voel ik me juist bij mijn verbeelding, bij de gedachte en het idee van het bouwen aan een andere wereld. Precies dit is de reden dat ik me bezighoud met architectuur. Binnen dit vakgebied werk ik vanuit een sociaal-maatschappelijke urgentie en maak ik voorstellen voor nieuwe publieke plekken, gebouwen en interieurs die zo min mogelijk exclusief zijn en gelaagde, diverse en historische aanknopingspunten hebben, juist omdat ik weet wat het gevolg is van de opzettelijke vernietiging van plekken waarmee mensen zich identificeren, en het proces wat hierop vaak

volgt van het scheppen van een eenzijdig en homogeen beeld.

Onbesproken herinneringen

Met een zekere mate van emotionele afstand heb ik mijn boek *Mortal Cities & Forgotten Monuments* geschreven, wat gaat over het op een gelaagde manier opbouwen van verwoeste steden en het bouwen aan inclusieve publieke plekken. Ik bekeek dit persoonlijke onderwerp immers vanuit mijn vakgebied als architect. Telkens als het gesprek persoonlijk dreigde te worden kon ik me altijd nog verschuilen achter ‘de architectuur’. En telkens als er in een interview de vraag werd gesteld ‘wat vind jij nou van die nieuwe vluchtelingenstroom?’ zei ik, alsof ik het kon negeren: ‘ik weet niet zo goed of ik daar over na wil denken, wij hebben onze portie wel gehad’. Ik was bang om de onbesproken herinneringen terug te laten komen.

Afgelopen december kwam daar voor het eerst verandering in. Sinds december huren mijn goede vriendin en bureaupartner Lorien Beijaert en ik een werkruimte in de Bijlmerbajes in Amsterdam: een voormalige gevangenis waar nu allerlei kleine bedrijfjes zitten, maar waar ook een asielzoekerscentrum gevestigd is. Er wonen 600 statushouders, waarvan 100 kinderen. ‘Ze’ – individuele personen met een naam en een verhaal – wonen daar in cellen met een toiletpot midden in de kamer, ramen die sinds 1994 niet gewassen zijn omdat er tralies voor de ramen hangen, en met een hoge betonnen muur om het complex heen. Na enkele maanden van een het hebben van een gevoel van een ongedefinieerde somberheid veranderde deze in woede. Woest was ik, en ben ik, over de onpersoonlijkheid, gevoelloosheid en afstand in hoe we omgaan met mensen die nieuw in dit land aankomen. Lorien en ik hebben er onze persoonlijke taak van gemaakt om te strijden voor het verwijderen van de tralies en om

fijne gemeenschappelijke ruimtes te ontwerpen en te maken waar mensen elkaar kunnen ontmoeten. Tijdens gesprekken met tegenstanders van deze plannen, die zichzelf 'advocaat van de duivel' durven te noemen, wordt er vaak gezegd: *maar die mensen mogen toch vrij naar buiten lopen en ze hebben zo toch in ieder geval een dak boven hun hoofd en het is hier altijd nog beter dan in vluchtelingenkampen elders*. Woest word ik ervan. Maar mijn woede was ook naar mezelf gericht, omdat ik deze situatie en deze opgave, die in mijn eigen achtertuin plaatsvindt, te lang heb genegeerd.

Regelmatig spreek ik Siad, de kok in de kantine van de Bijlmerbajes. Hij is afgelopen jaar, samen met zijn vrouw en zoontje, vanuit de Syrische stad Palmyra, een stad die uit het tweede millennium voor Christus stamt, naar Nederland gevlucht. Inmiddels hebben hij en zijn vrouw een nieuw zoontje gekregen die in Amsterdam is geboren. Trots vertelde hij me dat zijn zoontje daarom dus een echte Amsterdammer is. Wat mij raakte was toen hij zei: Al mijn herinneringen liggen in Palmyra, ze zijn verbonden aan het cultureel erfgoed, aan de plekken en gebouwen. En nu is alles verwoest. Wat gaat er dan nu met mijn herinneringen gebeuren? Zijn angst voor het verlies van zijn herinneringen is iets wat ik deel. Met mijn jonge leeftijd waarop ik vluchtte waren mijn herinneringen aan thuis schaars. Daarom probeerde ik ze zorgvuldig te bewaren en als een soort herinneringsoefening probeerde ik ze regelmatig weer voor de geest te halen en door te nemen. Maar gaandeweg merkte ik dat ik sommige herinneringen begon te vergeten. Uit angst om nog meer te vergeten besloot ik de meest belangrijke herinneringen op te schrijven in een boekje. Toen ik het opgeschreven had sloeg ik het boekje dicht en borg het op. Onbewust betekende het opschrijven voor mij afstand doen van deze

herinneringen. Ik keek er niet meer naar terug, ik kon aan een nieuw hoofdstuk beginnen. Sinds mijn ontregeling in de Bijlmerbajes word ik weer geconfronteerd met het verlangen naar de onbesproken herinneringen, die ik me niet meer zo precies voor de geest kon halen. Daarom besloot ik laatst naar het boekje te zoeken in mijn oude kamer, maar ik kon het niet meer vinden.

Onherstelbare verdwijning

Wat heeft mijn situatie van het meemaken van een oorlog in Bosnie-Herzegovina, het opgroeien in Zoetermeer en nu werkende als architect in Amsterdam te maken met de herdenking van de bombardement op Rotterdam?

Na de Tweede Wereldoorlog was Rotterdam voor een groot deel verwoest. Toch was binnen deze verwoesting lang niet alles vernietigd, er waren nog historische gebouwen staande. De bewuste keuze werd gemaakt om vervolgens alles aan de grond gelijk te maken om daarna een nieuwe stad te bouwen op basis van modernistische ideeën. Rotterdammers, met de pijn van het verlies en de herinneringen aan hun oude leven, kwamen plotseling in een nieuwe gebouwde omgeving te wonen, met modernistische architectuur zonder historische en gelaagde aanknopingspunten. Ik kan me voorstellen dat ik, die na een oorlog kwam te wonen in een modernistische wijk in Zoetermeer, me hetzelfde gevoeld moet hebben als deze Rotterdammers. De oude bekende aanknopingspunten waren verdwenen, er was geen plek voor verdriet en herinneringen werden onbesproken gelaten. Er was alleen plaats voor het aanpassen aan het nieuwe thuis, het bouwen aan een nieuwe toekomst met nieuwe aanknopingspunten.

Een van mijn grote helden, Bogdan Bogdanović, die jarenlang geschreven heeft over de dood van de stad stelde in

1994 de vraag: “Begrijpen we wat het onherstelbaar verdwijnen van een stad met zich meebrengt? Als de stad een onovertroffen opslag van herinneringen is, eentje die de herinneringen van een natie, ras of taal verre overtreft, wat zullen dan de gevolgen zijn van die verdwijning?”

De daad van verwoesting

Los van de verdwijning van de gebouwde omgeving is de daad van verwoesting nog veel erger. Ik zal dit proberen te illustreren aan de hand van een brug die als cultureel erfgoed generaties lang doorgegeven is binnen mijn familie: de Oude Brug in Mostar.

In Mostar werd zeventig procent van de bebouwing verwoest. Geen enkele inwoner verwachtte dat hun stad slechts een schim zou zijn van wat het geweest is. Een groot deel van de oorlog was gericht naar de architectuur in de stad. En dan spreek ik niet over willekeurige architectuur, maar over symbolische architectuur. Dit zijn gebouwen waar de inwoners zichzelf mee identificeren, omdat er vele herinneringen en verhalen mee verbonden zijn. Denk bijvoorbeeld aan belangrijk erfgoed, bibliotheken, bruggen, musea, universiteiten en pleinen. Hiermee worden niet alleen een geschiedenis en cultuur verwoest, ook het besef dat de stad sterfelijk is begint hiermee te ontstaan. De destructie van Mostar had niet alleen invloed op de inwoners omdat het overgrote gedeelte van de stad was verwoest, maar juist omdat die symbolische gebouwen werden verwoest. Een bekende tactiek van oorlogsvoerders is de mensen psychisch uitschakelen door alles waarmee zij zich identificeren te verwoesten. Op deze manier verliezen mensen hoop, raken verlamd en kunnen niet terugvechten.

Hoe meer er werd verwoest, hoe moeilijker het werd voor de inwoners om de stad die in hun geheugen gegrift stond terug te herkennen. Uiteindelijk vonden ze alles best, als de Oude brug maar zou blijven bestaan. De brug stond immers symbool voor de stad, voor het samenbrengen van de twee delen van de stad, voor tolerantie en eenheid. De stad was de brug en de brug was de stad. De brug maakte deel uit van alle inwoners. Het was zowel een symbool van de stad als een huiskamer waar verschillende mensen samen kwamen. Het was een ontmoetingsplek en generaties lang was het een plek waar verliefde stellen hun eerste afspraakje hadden en een plek waar jaarlijks de beroemde duikwedstrijden werden gehouden. De aanval op de brug zou een aanval op het concept van multi-etniciteit betekenen. Als de brug er niet meer zou zijn, dan zou Mostar ook niet meer bestaan, de ziel van de stad zou verdwijnen. En dat is precies wat er gebeurde. Toen de brug verwoest werd leek de stad zijn laatste adem uitgedemd te hebben. De stad bleek sterfelijk, de stad was dood.

Als antwoord op de reconstructie van de brug is er niet een moderne toekomstgerichte visie gekozen zoals in Rotterdam, maar juist een herbouw van het verleden. In 2004 is de Oude Brug opgebouwd, en ziet er weer hetzelfde uit als in 1566. De brug was alleen witter en gladder dan de inwoners zich herinnerden. Voor de bouw van deze Nieuwe Oude Brug is steen gehouwen uit dezelfde berg als eeuwen geleden. Dezelfde bouwtechnieken werden gehanteerd. Enkele oude brokstukken van de brug liggen nu op het kiezelstrandje ernaast en functioneren als zitplekken. Er werd een groot feest van gemaakt. De getrainde schoonspringers sprongen met fakkels van de brug. De brug werd zowel het nationale als internationale paradepaardje dat moest laten zien dat de brug opnieuw voor verbinding van twee etniciteiten had gezorgd in

Mostar. En als het in Mostar – de stad met de meest complexe politieke situatie – zou lukken, dan zou het in de rest van het land ook lukken. De feitelijke situatie is anders, want het is niet gelukt om de betekenis van de Oude Brug opnieuw op te bouwen. De brug is niet langer een verbinding, maar een scheiding tussen twee delen van de stad waarin de inwoners van Mostar gescheiden van elkaar leven. Zolang deze tweedeling er is zal de oorspronkelijke functie en betekenis van de Oude Brug nooit terugkeren. Met het verliezen van de verbintenis is de stad verdwenen.

De daad van verwoesting, het idee dat iemand opzettelijk verwoest wat jou dierbaar is, is een gedachte waar moeilijk overheen te komen is. Na de verschuivingen tijdens een oorlog worden de kaarten opnieuw verdeeld. Nieuwe machthebbers komen aan de macht en beantwoorden de vraag: waar staan we en waar gaan we heen. Het is een keuze tussen de stad verder verwonden of werken aan verzoening. In Mostar is voor het eerste gekozen: het is onmogelijk om door de stad te lopen zonder geconfronteerd te worden met de oorlog. En nog steeds, tot op de dag van vandaag, wordt Mostar aangevallen en verwondt. Het fysiek doden van de stad heeft geleid tot een niet-leesbaarheid van de stad. De stad, die de opslagplaats was van herinneringen, is troebel geworden. De communicatie tussen de inwoners en de stad is er niet meer. Nu wordt de stad van binnenuit vermoord, door het uitwissen van geschiedenis, symbolen en herinneringen. In plaats daarvan ontstaat een overvloed aan gefragmenteerde, denkbeeldige, zelfbenoemde en zelfopgelegde herinneringen. Zullen de inwoners van Mostar hun stad ooit nog kunnen lezen? Feit is dat het verleden op verschillende manieren wordt verteld en benadrukt door middel van architectonische interventies in de publieke ruimte. Mostar bevindt zich in een uitzonderlijke staat. Zoals het nu is, zal het

nooit meer zijn. Hoe een stad zoals Mostar zich zal herstellen en op welke manier het precies zal veranderen is onduidelijk. Wat zeker is: de inwoners van Mostar hebben een grote verantwoordelijkheid. De inwoners van Mostar, die samen iets unieks delen, namelijk het beeld van de verwoesting en de pijn van het verlies, zouden moeten werken aan de opbouw van een nieuwe maatschappij waarin verbinding centraal staat.

De stad leren lezen

Rotterdam is al veel verder in het proces van wederopbouw. Ik ben ervan overtuigd dat dit proces nooit af zal zijn. Eeuwig zullen de opbouwende stad en haar bewoners zich moeten verhouden tot het verleden, vooral als deze pijnlijk is. Datgene wat afwezig is gemaakt zal altijd aanwezig zijn in het geheugen van de stad. Het wonen in een verwoeste stad brengt een enorme verantwoordelijkheid met zich mee. Is het mogelijk om in de wederopbouw ruimte te bieden aan vele verschillende verhalen en interpretaties van het verleden en om ruimte te geven aan pijn en verdriet? Kan de wederopbouw bestaan uit een gelaagde samenstelling van de culturele historie, de wonden van het verleden, vele interpretaties, maar ook nieuwe denkwijzen? Kunnen we de stad zien als een boek waarvan constant geschreven wordt, maar waarin je de oude hoofdstukken nog wel terug kunt lezen? Net zoals mijn leermeester Bogdanović ben ik ervan overtuigd dat de inwoners van de stad opnieuw de stad moeten leren lezen. Als we de stad niet kunnen lezen, kunnen we nooit naar een hoger niveau gaan: de kunst van het schrijven van een stad.

Een stad is van nature niet gebaseerd op één waarheid of één laag, maar bestaat uit een gelaagd en rijk verleden. Deze gelaagdheid zou zichtbaar moeten zijn in de architectuur en publieke ruimte van de stad. Een eenzijdige

waarheid moet niet aan de inwoners opgelegd worden door de stad terug te bouwen naar de oorspronkelijke staat, of door gebouwen te reconstrueren of te kopiëren in hun oude stijl. Juist een wederopbouw met een gelaagde samenstelling van waarheden biedt verschillende aanknopingspunten voor inwoners met verschillende achtergronden en opvattingen. Het toont nuance en het ontstaan van de stad als een geleidelijk proces. Op deze manier kunnen mensen de gebouwde omgeving toe-eigenen en op de eigen manier met betekenis vullen. Net zo belangrijk als de gelaagdheid van het verleden is ook het ruimte bieden aan nieuwe verhalen van nieuwe inwoners. Zoals een boek kan een stad op verschillende manieren gelezen en geïnterpreteerd worden. Een boek herlezen zorgt weer voor nieuwe perspectieven. Dit lezen en herlezen van de stad is belangrijk omdat het inwoners verschillende inzichten geeft. Er ontstaat begrip en bewustzijn over hoe de stad functioneert. Wanneer je niet weet hoe een stad werkt, wanneer je het niet begrijpt, wanneer je niet snapt waarom de gebouwde omgeving er zo uitziet en wie dit bepaald heeft, dan kun je je er ook niet toe verhouden, je kan geen mening vormen en je kan geen weerstand bieden. Dit is geen eerlijk en open proces en geeft beleidsmakers, politici, vastgoedpartijen en investeerders vrij spel om aan de stad te bouwen op hun manier. Het kunnen lezen van een stad zorgt voor het begrijpen van de stad waardoor bewoners zich verantwoordelijk kunnen voelen en de stad kunnen toe-eigenen. Het geeft bewoners een grote mate van zelfverzekerdheid, waardoor ze in plaats van met een gebogen hoofd of agressiviteit, met opgeheven hoofd door de stad kunnen lopen.

Het schrijven van de stad

Zo schuldig als de daad van verwoesting is, zo schuldig kan de daad van het opbouwen zijn in een verwoeste stad.

In een verwoeste situatie is alles beladen, bij het opbouwen worden keuzes gemaakt door beslissers, de kaarten worden opnieuw verdeeld. De daad van het bouwen wordt een politieke uitspraak, en Rotterdam heeft de afgelopen decennia gesproken. De uitspraak van een moderne toekomst klonk luid en duidelijk. Maar de grote vraag hierbij is: hoe verder te schrijven aan de stad? En wie mag er mee beslissen in dit proces? Van wie is de stad eigenlijk? Marjan Slob vergeleek in haar column voor de Volkskrant het bouwen aan een stad met de betekenis van politiek door naar Peter Sloterdijk te refereren: 'In zijn dikke boek *Sferen* presenteert Sloterdijk politiek als een geformaliseerde strijd om 'de herverdeling van comfortkansen'. Wie kan gemeenschapsgeld, beleid en wetten inzetten om zich te beschutten tegen ongewenste invloeden van buitenaf? Wie weet zijn leefwereld tot een gerieflijk bedje te maken? En voor wie is de leefwereld een gure plek?' Het bewustzijn over de herverdeling van comfort is niet alleen na de verwoesting van een stad een essentieel punt, maar ook vele jaren daarna. Juist omdat de verwoeste stad weet wat er op het spel staat.

Dat brengt ons tot de twee verantwoordelijkheden die horen bij het wonen in een verwoeste en opgebouwde stad zoals Rotterdam:

De eerste verantwoordelijkheid is het beschermen van het humane en het geciviliseerde dat bij de karakter van een stad of het stedelijke hoort. Het woord stedelijk staat symbool voor waardigheid, verfijning, de eenheid van woord en gedachte, woord en gevoel, gevoel en handelen. De woorden "stad" en "civilisatie" zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. De vernietiging van steden is dan ook niets anders dan een overduidelijk, doelbewust verzet tegen de hoogste vertegenwoordiging van de beschaving. De stad, anders dan het platteland, is een ontmoetingsplaats

met een intensieve manier van samenleven van een grote groep verschillende mensen. Dit brengt samenwerkingen, verschillen en confrontaties met zich mee. Deze moeten we vieren en beschermen tegen de stad-haters. Stad-haters zijn krachten van buitenaf met andere belangen die de stad niet kunnen lezen. Deze stad-haters hebben moeite te begrijpen dat de stad heeft kunnen bestaan en functioneren voordat zij hun invloed konden uitoefenen, en kunnen de stad daardoor niet in een groter (historisch) perspectief en geheel plaatsen. De stad-verwoesters zijn uit om alles wat stedelijkheid of urbaniteit uitdraagt (moraal, taal, smaak, stijl, spiritualiteit) te verwoesten en de leesbaarheid te verwarren. Het gevaar van het toelaten van deze stads-haters is dat de communicatie tussen de inwoner en zijn omgeving verdwijnt. Een omgeving die men niet meer kan ontcijferen of kan lezen en daarmee ook niet langer meer kan begrijpen, zal snel leiden tot een grilige beschaving vol wartaal waarin de massamedia gemakkelijk kan dwalen en verraden. In plaats van gelaagde aanknopingspunten die de inwoners zelf kunnen toe-eigenen en invullen met betekenis, zal er een overvloed zijn van gefragmenteerde, denkbeeldige en zelfbenoemde herinneringen. En een veelheid van kleine, willekeurige geschiedenissen gebonden rondom tegengestelde sektarische mini-culturen, mini-moralen en mini-kunsten. Voeg hier zowel geavanceerde en minder verfijnde vormen van geweld aan toe, en je hebt meer dan genoeg elementen die de basis vormen voor een nieuwe reeks van stad-destructieve impulsen. Steden worden zo niet alleen van buiten fysiek verwoest, maar ze worden ook vanuit binnen vernietigd.

We moeten ons wapenen en kritisch blijven naar machten van buitenaf die sturen op segregatie, homogeniteit, controle en uitsluiting van groepen mensen en het uit-

sluiten van ontmoeting. We moeten ons beschermen tegen deze machten die de stad problematiseren en oplossingen bieden die feitelijk gewoon een vrijbrief zijn om te bouwen aan een meer kapitalistische en homogene samenleving, waarin risicomijding en angst de boventoon voeren. Kijk naar steden zoals Beirut en New Orleans die zich nu midden in deze strijd bevinden. We moeten juist bouwen aan een leefbare samenleving met zo min mogelijk uitsluiting waar ook ruimte is voor imperfectie en verdriet. Een samenleving waarin ruimte is voor verschillende identiteiten, verhalen en rituelen, die gereflecteerd worden middels de gebouwde omgeving. Maar waarin we middels de publieke ruimte ook ontmoeting genereren door gezamenlijke stedelijke activiteiten en rituelen te introduceren die gebaseerd zijn op het humane en gemeenschappelijkheid.

De tweede verantwoordelijkheid die hoort bij het wonen in een verwoeste en opgebouwde stad is het doorgeven van de lessen van de opbouw en solidariteit met broederen zustersteden die te maken hebben met destructie. Het lijkt erop dat we deze solidariteit zijn vergeten, we voelen ons anders dan zij. Ik denk dat we de jaarlijkse herdenking van het bombardement op Rotterdam kunnen inzetten om een moment van bewustzijn te creëren. Bewoners van Rotterdam zouden zich moeten verhouden tot het bombardement, zowel in het verleden als in het heden en zowel in Rotterdam als elders. Het feit dat Rotterdam voor een groot deel opzettelijk verwoest is maakt dat de stad met honderden dunne draadjes verbonden is met steden elders die in een soortgelijke situatie verkeerd hebben en die soortgelijke verhalen hebben. De geleerde fouten en successen van de wederopbouw kunnen we doorgeven zodat verwoeste steden elders zich kunnen wapenen tegen volgende pogingen van destructie.

Het herlezen

Laten we het schrijven van de stad zien als het herlezen en vernieuwen van de stad, met de oude stad nog in gedachte houdende, inclusief zijn mooie en lelijke kanten. Laten we met een open houding de toekomst ingaan en het schrijven van de stad zien als een kans om de blik op onszelf, onze stad en cultuur te verbreden, open te stellen en bespreekbaar te maken; voor alle inwoners, inclusief nieuwe inwoners die de geschiedenis van de stad niet hebben meegemaakt maar zich hiertoe kunnen verhouden op hun eigen manier doordat wij ze aanknopingspunten bieden. Laten we de verbinding opzoeken, ook met landen en mensen elders, ongeacht waar de machten van buitenaf ons toe dwingen.

In 1996 voltooidde Rotterdam de wederopbouw van de stad door de bouw van de Erasmusbrug. Deze brug is sinds zijn bouw omarmd door zijn bewoners, ze kunnen zich ermee identificeren. De Erasmusbrug heeft invloed op het dagelijks leven van zijn bewoners en maakt deel uit van een dagelijks ritueel van het bewegen van het ene stadsdeel naar de andere. Maar nog meer dan dit verbindt de brug bewoners en twee stadsdelen die elkaar niet zagen. Het zorgt ervoor dat bewoners die aan de ene kant wonen zich verbonden voelen met bewoners aan de andere kant. Men kan zich verhouden tot elkaar en elkaar bereiken. Deze brug heeft betekenis en is daardoor niet alleen fysiek present, maar is net als een oude geliefde ook zichtbaar in de vele tatoeages, schilderijen en objecten van zijn bewoners. Dit doet me denken aan de betekenis van de Oude Brug in Mostar. En nu ik en jullie weten wat er in Mostar verloren is gegaan door het verlies van de verbintenis, weten we dus wat er op het spel kan staan.

De bouw van de Erasmusbrug en deze voltooiing van de wederopbouw is pas het begin van een langdurige voortbouw van het stedelijke, menselijke, gelaagde en verbindende binnen de poorten van de stad Rotterdam. Maar laten we niet alleen binnen de poorten van onze eigen stad blijven. Laten we naast die 32 tuinen van de Erasmusbrug nog vele draadjes slaan naar plekken en mensen elders, vooral omdat we weten wat er op het spel staat.

Colofon

Uitgave

Stichting herdenking 14 mei 1940

Oplage

200

Vormgeving

Bart Oppenheimer, Rotterdam

Druk

Tripiti, Rotterdam

